

ФУНКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАМЕМИ УМОВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

Наталія КОСТУСЯК (Луцьк, Україна)

У статті системно описано умовну модальність як граему категорій морфологічної та синтаксичної модальності, зацентовано на її значеннєвих параметрах, схарактеризовано основні типи конструкцій з умовною модальністю, виокремлено предикатні компоненти, що структурують висловлення зазначеного різновиду.

Ключові слова: синтаксична модальність, морфологічна модальність, умовна модальність, предикат, присудок, складне речення, детермінант.

The article systematically describes conditional modality as the grammeme of categories of morphological and syntactic modality, stresses on its semantic parameters, characterizes the main types of structures with arbitrary modality, and determines the predicate components that structure the expression of this kind.

Key words: syntactic modality, morphological modality, conditional modality, predicate, complex sentences, determinant.

Лінгвістичні дослідження останнього часу засвідчують про значне зацікавлення модальністю як багатовимірною категорійною величиною [3; 4: 109–117; 5: 302–334; 7]. Від дослідження її в традиційному чи в дещо оновленому трактуванні залежить визначення обсягу модальності. Прибічники вужчого витлумачення вважають її синтаксичною категорією, яка характеризує зміст речення щодо реальності/ірреальності й репрезентує суб'єктивне ставлення мовця до повідомлюваного. З огляду на це часто наголошують на суб'єктивно-об'єктивному змісті модальності. Зокрема, Л. О. Кадомцева постулює: “У зв'язку з тим, що пряме відношення висловленої у реченні думки до позначуваного явища дійсності відбувається через психіку мовця і співрозмовника, модальність можна визначити як прояв суб'єктивно-об'єктивних відношень відображеного у реченні явища до дійсності” [6: 119]. Близькими вважаємо міркування Н. Ю. Шведової: “Крім закладеного в системі форм речення об'єктивно-модального значення, що передбачає співвідношення повідомлення з планом реальності/ірреальності, для кожного висловлення, побудованого на основі тієї чи тієї схеми речення, характерне суб'єктивно-модальне значення.

Якщо об'єктивно-модальне значення виражає характер відношення повідомлюваного до дійсності, то суб'єктивно-модальне значення відбиває ставлення мовця до повідомлюваного” [2: 545]. На нашу думку, запропонована концепція важлива й перспективна, але потребує деякого уточнення. Наголошуючи на суб'єктивних параметрах модальності та виразному комунікативно-прагматичному спрямуванні, зазначимо, що вона належить до категорійних величин, яким притаманний найвищий рівень вияву абстрактності формально-значеннєвої природи її компонентів. З огляду на це модальність вважаємо надкатегорією, що об'єднує рангово підпорядковані їй категорії.

У класифікаційній сітці надкатегорії модальності перебувають граемно структуровані морфологічна модальність з ірреальним категорійним змістом, синтаксична модальність, яка ґрунтується на реально-ірреальному протиставленні, та лексико-граматична модальність – категорія з доміантними лексичними ознаками. Таке широке трактування модальності дає змогу по-новому розглянути традиційно виділювані категорійні модальні значення, з-поміж них поглиблення й уточнення потребує граема умовної модальності. Детальне її вивчення з опертям на морфологічні та синтаксичні ознаки зумовлює розмежування умовної модальності як граеми двох категорій – морфологічної модальності та синтаксичної модальності. Питання, пов'язані з видозміною наукової інтерпретації умовної модальності, перебувають у колі актуальних проблем сучасної лінгвістики. Функційно-категорійний підхід, зорієнтованість на комунікативно-прагматичні параметри та спроба комплексного аналізу зазначеної граеми відкриває перспективи для детального опису засобів її вираження й дає змогу трактувати умовну модальність із нових методологічних позицій як багатовекторну одиницю.

Мета статті полягає в поглибленому комплексному дослідженні граеми умовної модальності, що є складником морфологічної та синтаксичної модальності, теоретичному обґрунтуванні сукупності її кваліфікаційних ознак. Для досягнення поставленої мети ставимо

перед собою такі завдання: 1) схарактеризувати значеннєві параметри умовної модальності; 2) описати формальні маркери морфологічної умовної модальності; 3) визначити диференційні ознаки синтаксичної умовної модальності; 4) вирізнити основні типи конструкцій з умовною модальністю; 5) виокремити предикатні компоненти, що структурують висловлення зазначеного різновиду.

У сучасній українській мові умовна модальність має специфічну семантику. Вона функціонує як репрезентант можливої дії, процесу чи явища, що не відбудуться за будь-яких обставин через об'єктивні причини: здійснення раніше за них чи паралельно з ними інших дій, відображає їхню нереальність, гіпотетичність. У такому разі мовець або інша особа не можуть забезпечити відповідність між основним змістом речення й дійсністю, тобто результативність дії, оскільки цьому заважає ситуація чи події, які склалися. За функційно-комунікативними ознаками грамема умовної модальності вирізняється тим, що події, марковані умовною модальністю, не мають тісного зв'язку з мовцем.

Грамеми умовної морфологічної модальності, яка позначає передбачувані, вірогідні дії, процеси, стани, притаманні специфічні морфологічні показники. Засобом її вираження є аналітично-синтетичні форми умовного способу дієслова, репрезентовані дієслівною флексією та аналітичним компонентом *би* (*б*): – *Коли б не хтів, то не прийшов би*, – *спокійно мовив Скворода* (В. А. Шевчук); *Якби мені ти стала за дружину, яка б то радість увійшла в мій дім!* (Л. Костенко); *Якби він звернувся до нас, ми знайшли б вас набагато швидше* (П. Загребельний). Варто наголосити на мобільності флексійного компонента, що належить до омонімічних маркерів граматичного значення минулого часу.

Зазвичай умовний спосіб дієслова вважають грамемою, яка має числові й родові ознаки та позбавлена часових та особових параметрів. Своєрідне потрактування цього питання пропонує К. Г. Городенська. Дослідниця зауважує, що “в українській мові вірогідна, можлива дія може бути віднесена до минулого. Це значення виражає специфічна форма умовного минулого способу, яка утворена поєднанням дієслова *бути* в одній з родових або числовій формі (*був, була, було, були*) з формою умовного способу, напр.: *Я зайчика зустріла – дрімав він на горбку – була б його спіймала, зозуля ізлякала: Ку-ку!* (П. Тичина). За вираженням передминулої дії умовний минулий спосіб співвідноситься з формою давнини минулого часу” [1, 258].

Повне й усебічне дослідження умовної модальності можливе за вияву особливостей її функціонування та впливу на структурування реченнєвих побудов. У такому разі зазначену модальність потрібно розглядати як граему категорії синтаксичної модальності. Центральну сферу функціонування умовної модальності становлять складні синтаксичні одиниці з підрядними умовними частинами, що репрезентують умови виконання відповідної нереальної дії, вираженої в головній частині, і приєднуються сполучниками *аби, коли б, якби* і под.: *...аби здобув грамоту, мав би поважний писарський уряд* (Ю. Мушкетик); *Коли б не кожух, валянки і шапка, то не витримав би й половини шляху* (В. Малик); *Якби вона сварилася, кричала, то я пустив би все там шкереберть* (Л. Костенко). Окрім наведених структур, компоненти у формі умовного дієслівного способу трапляються в безсполучникових реченнях, рідше – у складносурядних із потенційною умовністю, пор.: *Може, став би другим Іскандером – дай тільки йому трон* (П. Загребельний); *Жив би простим козаком, може, зазнав би щастя* (Ю. Мушкетик) і *Можна було б і присісти, але зі східців скрапувала вода* (Ю. Мушкетик); *На смерть іде, – а так би й поклонивсь* (Л. Костенко). Одна з частин складних побудов умовної модальності може бути еліптичною: *Пішов би з військом у похід, – так грунт же. Струснув би з себе той хомут, – сім'я* (Л. Костенко); *Злочинниця, – а так би й зняв би шапку* (Л. Костенко).

Дієслова у формі умовного способу виконують роль предикатів в ускладнених за семантико-синтаксичними ознаками одиницях, що утворилися внаслідок формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних трансформацій складного речення. До класу таких неелементарних простих структур зараховуємо синтаксичні конструкції з відокремленими членами речення (напівпредикативними одиницями). Набуваючи відповідних вирізнявальних характеристик, відокремлені одиниці становлять своєрідне додаткове повідомлення до головного змісту речення. Вияви синтаксичної автономності відокремлених

членів дають змогу кваліфікувати їх як напівпредикативні структури. Із погляду синтаксичної деривації вихідними синтаксичними одиницями згаданих реченневих побудов виступають складнопідрядні речення, у яких зазнає згортання підрядна частина із семантикою умови: *Коли б татари погналися, вони ввіймали б його* (Ю. Мушкетик) → *Погнавшись, вони ввіймали б його*; *Якби в нас був ліс, і ми б могли заробити* (Ю. Мушкетик) → *Маючи ліс, і ми б могли заробити*.

Близькі до поданих речень неелементарні конструкції з детермінантним ускладнювальним компонентом. Їхньою семантико-синтаксичною основою є головна частина складного речення, що містить перетворене на синтаксемний елемент підрядне речення. За такої умови згорнута структура трансформується в детермінантний член ускладненої конструкції із самостійним значенням умови й приєднується за допомогою компонентів *за наявності, у разі, за умови, у випадку* й под.: *...у разі перевірки можна було б їх законно списати* (О. Гончар); *У випадку невиконання договору до неї застосували б штрафні санкції* (“Експрес”, 2011). Таким синтаксичним одиницям притаманна допустово-потенційна семантика. Трансформований умовний компонент містять також прості семантично ускладнені речення на зразок: *...без тії любові ви зникли б колись з мого світу і – я боялась – пропали б* (Р. Іваничук) ← *Якби не та любов, ви зникли б колись з мого світу і – я боялась – пропали б*; *...без людей нічого не міг би зробити* (Г. Тютюнник) ← *Якби не люди, нічого не міг би зробити*.

Конструкції з умовною модальністю маркують такі типи предикатних компонентів: 1) предикати дії: *Аби мав якусь зброю, то заповнював би хоч саренку...* (П. Загребельний); 2) предикати процесу: *...коли б залишилась при вас, мамцю моя, і без Богданка, я сама сохла б на пні і вас сушила б до краю* (Д. Міщенко); *Коли б не те лихо, <...> вона, Миловидка, <...> квітнула б та й квітнула від щастя* (Д. Міщенко); 3) предикати стану, стану-відношення: *А коли б отих фріців на нашу землю не пустили – було б добре* (Г. Тютюнник); *...було б ліпше і певніше, коли б дбав про справедливість* (Д. Міщенко); 4) локативні предикати: *Коли б половці стояли на Сеймі, вони не сиділи б мовчки* (В. Малик); 5) прикметникові предикати якості та якості-відношення: *...коли б усі були заодно, то й половці були б не страшні!* (В. Малик); *...якби найшовся такий, що все оте попалив, то був би наймудріший* (Г. Тютюнник).

Організаційний центр структур умовної модальності на формально-синтаксичному рівні репрезентує насамперед простий дієслівний присудок чи головний член односкладного речення, співвідносний із присудком: *Якби ти добре в бога попросила, то мали б ми ще й радість на віку: твоя пішла б за гетьманського сина, а мій хазяйську сватав би дочку* (Л. Костенко); *Якби коня позичити в чмира, а шаблю він і в битві роздобуде!* (Л. Костенко). Крім того, тут функціонують складений іменний і складений дієслівний присудкові компоненти: *Він був би он який супокійний у своїх Томах, коли б сусідив лише з антами, без всяких там обрив та кутригурів* (Д. Міщенко); *Мезамір не був би Мезаміром, коли б не скористався тим, що йшло йому до рук* (Д. Міщенко); *Коли б його запитали, навіщо він так робить, він би не міг відповісти* (Г. Тютюнник).

З-поміж висловлень умовної модальності найменш уживані обірвані побудови. Комунікативна організація таких конструкцій передбачає відсутність однієї з частин складного речення, яка б уміщувала інформацію про подію, що мала відбутися. Маркуючи умовну інтенцію, згадані синтаксичні одиниці деякою мірою порушують поширену структурну схему речень умовної модальності. Наприклад: *Наш полк стоїть у полковому місті. Це значить – стоїмо ми на своїй землі. А ви тут хто такі? Стояли б десь на Віслі...* (Л. Костенко); *От не загубилися б ви в степу...* (Ю. Яновський).

Отже, умовна модальність – багатовекторна грамема, оскільки виступає складником двох категорій – морфологічної модальності та синтаксичної модальності, надає основному змістові речення граматично оформленого значення ірреальної, передбаченої, потенційної дії, процесу чи стану, виступає носієм додаткових суб’єктивних конотацій мовленнєвого акту. Стосунок до морфологічної модальності виявлений у наявності чітких формальних маркерів (флексії та аналітичного компонента *би* (*б*)). Специфіку синтаксичної умовної

модальності відбивають конкретні синтаксичні одиниці, які мають специфічний комунікативно-інтенційний зміст.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 398, [2] с.
2. Грамматика современного русского литературного языка / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
3. Гуйванюк Н. В. Комунікативна модальність в усно-розмовному дискурсі / Н. В. Гуйванюк // Лінгвістика : [зб. наук. пр. / редкол. : К. Д. Глуховцева (голов. ред.) та ін.]. – Луганськ : Вид-во ЛНУ ім. Тараса Шевченка, – 2010. – № 3 (21). – Ч. II. – С. 86-94.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.
6. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
7. Ткачук В. М. Категорія суб’єктивної модальності : [монографія] / В. М. Ткачук. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Костусяк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Наукові інтереси: теоретична функційно-категорійна граматики, міжрівневі категорії сучасної української мови.

АСПЕКТУАЛЬНІ ВАРІАНТИ ЗНАЧЕННЯ ДІЄСЛОВА: СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Олена КРАВЧЕНКО (Кіровоград, Україна)

У статті окреслені основні аспектуальні варіанти значення дієслова та вказані шляхи реалізації цих значень у художньому дискурсі історичного роману. Проаналізовано зв'язок між аспектуальними характеристиками дієслова та ступенем нестабільності системи художнього дискурсу з позицій лінгвістичної синергетики.

Ключові слова: аспектуальність, темпоральність, художній час і простір, нерівновага системи.

The article outlines the basic aspectual verb meaning variants and suggests the ways of realization of these meanings in the discourse of the historical novel. The connection between aspectual verb characteristics and the degree of instability of literary discourse has been analyzed from the standpoint of linguistic synergy.

Key words: aspectuality, temporality, time and space, instability of the system.

Категорія аспектуальності передбачає вираження часових відношень за допомогою дієслів доконаного й недоконаного видів. У нелінійній системі художнього дискурсу в стані між двома біфуркаціями вживаються дієслова одного виду. Отож, видові ознаки на позначення часових характеристик залишаються сталими на період відносної статичності системи.

В українській мові аспектуальність представлена двома видами – доконаним і недоконаним. О. В. Бондарко визначає доконаний вид як виразник нової ситуації, яка щойно виникла, а недоконаний – як носій значення конкретної наявної ситуації, зафіксованої в момент спостереження. «Структуру часового порядку в тексті утворюють різноманітні комбінації статичності й динамічності. Ця опозиція будується на основі семантичних ознак «виникнення нової ситуації» – «конкретна ситуація» і таксисних ознак сукцесивності й симультанності. У російській та інших слов'янських мовах комбінації вказаних ознак виражаються за допомогою форм доконаного й недоконаного видів» [2: 49–96].

Будь-яка ситуація існує й розгортається в часі, що послідовно реалізується семантикою часових форм. Видова семантика відносно незалежна від часової й перетинається з нею в синтагматичі. «Вид пов'язаний із внутрішньою темпоральністю дії, стану» [10: 226]. У цьому аспекті важливе розмежування зовнішнього і внутрішнього часу. Уся ситуація міститься в зовнішньому часі відносно моменту мовлення: до нього, одночасно з ним, після нього. Часові відношення всередині самої ситуації формують її внутрішню темпоральність і виражаються граматичними значеннями доконаного й недоконаного виду. «Опозиція зовнішнього й внутрішнього часу відтворює нетотожність часових і видових форм у системі мови й системі мислення. Внутрішній час пов'язаний з ознакою цілісності / нецілісності дії, з її послідовною диференціацією щодо точковості й лінійності. Зовнішні часові форми характеризуються